

DYSKUSJE

PROBLEMY AGRARNE I KWESTIA CHŁOPIKA

(W związku z ukazaniem się monografii W. Góry, PPR w walce o podział ziemi obszarnej 1944—1945, Warszawa 1962).

HANNA JĘDRUSZCZAK

REFORMA ROLNA A ROZWÓJ GOSPODARCZY
W EUROPEJSKICH KRAJACH DEMOKRACJI LUDOWEJ

Niniejszy szkic stawia sobie za cel przedstawienie podstawowych związków, jakie zachodziły pomiędzy reformą rolną a rozwojem ekonomicznym krajów demokracji ludowej. Wyczerpujące zestawienie tych związków, nie mówiąc już o ich analizie, przerasta wielokrotnie ramy artykułu. Zwrócenie uwagi na ten aspekt reformy rolnej, tj. na najbardziej elementarne umiejscowienie jej w procesie historycznych przemian społeczno-ekonomicznych jest uzasadnione — pomijając już bezspornie węzłowy charakter tej problematyki — chyba i tym, iż we współczesnym piśmiennictwie polskim ta sprawa jest albo zupełnie pomijana albo też zaledwie zauważana. Przykładem może tu być opublikowana niedawno obszerna książka Władysława Góry o reformie rolnej w naszym kraju, zupełnie pomijająca rolę reformy rolnej w procesie strukturalnych przeobrażeń, oraz jedynie marginesowo i sporadycznie podejmująca problem analizy reformy rolnej w Polsce i innych krajach demokracji ludowej¹. Znaczenie badań historycznych nad strukturalnymi przeobrażeniami w rolnictwie — a co za tym idzie i w całej gospodarce — wykracza poza ramy ściśle naukowych, czysto poznawczych dociekań, a może odgrywać ważną rolę w ocenie aktualnej sytuacji społeczno-gospodarczej oraz w przewidywaniu kierunku rozwoju w przyszłości

*

Problemy rolnictwa i reform rolnych traktowane w łączności z całością wzrostu ekonomicznego mają dziś w nauce światowej bo-

¹ W. Góra, *PPR w walce o podział ziemi obszarnej 1944—1945*, Warszawa 1963, s. 361.

² Pisał o tym ostatnio B. Strużek, *Polityka agrarna w świetle strukturalnych przemian rolnictwa polskiego*, „*Ekonomista*” 1963, z. IV. Problem przewidywania

gata i wciąż rosnącą literaturę socjologiczną, demograficzną i ekonomiczną. Odnosi się to przede wszystkim do krajów słabo rozwiniętych Azji i Afryki, a także — częściowo — Ameryki Łacińskiej³. Również reformy rolne krajów demokracji ludowej są przedmiotem badań naukowych, jednakże interesują się tą problematyką przede wszystkim historycy i prawnicy⁴.

Postulat reformy rolnej w krajach o wadliwej strukturze agrarnej stał się dziś dość powszechnie — zarówno w nauce jak i w polityce — uznanym wymogiem postępu społeczno-ekonomicznego. O reformie rolnej mówimy wówczas, gdy w wyniku powziętych odgórnie decyzji ulegają zmianie istotne cechy, charakteryzujące strukturę rolną, tj. całości kształt występujących w rolnictwie i wzajemnie przeplatających się układów: ekonomicznego, prawnego i społecznego⁵. W perspektywie historycznej różne aspekty przemian, dokonywanych poprzez reformy rolne, wysuwały się na czoło, wywołując z kolei zmiany pozostałych układów. I tak w drugiej połowie XIX w. reformy rolne towarzyszące tzw. pruskiej drodze rozwoju kapitalizmu w rolnictwie dokonywały przede wszystkim zmian w układzie stosunków prawnych, co z kolei wpływało

rozwoju gospodarczego w oparciu o ustalenia historii gospodarczej porusza W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 729 i nast. O znaczeniu historii społecznej i gospodarczej dla zrozumienia współczesnej struktury społeczeństwa i perspektywy rozwojowych pisze z dużym zrozumieniem problemu i głęboką erudycją V. Tapié (Paris) w publikacji *Europa — Erbe und Aufgabe, Internationaler Gelehrten Kongress*, Mainz 1955, Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte, Mainz 1956.

³ Spośród opracowań książkowych wymienić tu należy przede wszystkim takie prace, jak: *Land Reform, Defects in Agrarian Structure as Obstacles to Economic Development*, U. N., New York 1951; S. Kutznets, *Underdevelopment Countries and the Preindustrial phase in the Advanced Countries, an Attempt and Comparison, Proceedings of the World Population Conference*, United Nations 1954, t. 5; Behrendt R. F., *Die wirtschaftliche und soziale Revolution in den unentwickelten Ländern*, Bern 1954; Jacoby E. H. *La réforme agraire et le développement agricole*, FAO, Rome 1955; *Progress in Land reform*, United Nations, New York 1954; 1956; ta ostatnia książka zawiera również dane o przebiegu reform rolnych w niektórych krajach demokracji ludowej. Przytoczenie tutaj przykładowo tych prac ma swe uzasadnienie w fakcie, iż szereg ogólnych prawidłowości ekonomicznych z dziedziny przebudowy ustroju rolnego i industrializacji, które były formułowane w odniesieniu do krajów słabo rozwiniętych innych części świata — mimo pewnych różnic — znajduje również odbicie w rozwoju krajów demokracji ludowej, chociaż przekształcenia te dokonywane były w odmiennych warunkach politycznych.

⁴ Пухлов Н., Переустройство сельского хозяйства в странах народной демократии, „Вопросы Экономики” 1949, nr 10; М. Казанцев, Земельные реформы в Странах Народной Демократии Юговосточной Эвропы, „Вестник Академии Наук СССР” 1949 nr 11; N. Spulber, *Eastern Europe: The Changes in Agriculture from Land Reforms to Collectivization*, The American Slavic and East European Review 1954, No 3.; Петрушов А., Сельское хозяйство Эвропейских Стран Народной демократии на социалистическом пути, Москва 1959; *Government, Law and Courts in the Soviet Union and Eastern Europe*, praca zbiorowa pod redakcją V. Gsowskiego i K. Grzybowskiego, Londyn 1959, t. II, cz. VII, *Rolnictwo*; T. Szymczak, *Ustrój państw socjalistycznych Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej*, Łódź—Warszawa 1963; A. Ajnenkiel, *O reformie rolnej w Polsce i innych krajach demokracji ludowej*, „Polskie Studia Sławistyczne” 1963, seria druga. Ponadto istnieje szereg opracowań dotyczących przebiegu reform rolnych w poszczególnych krajach.

⁵ Mianem reformy rolnej nie obejmuje się takich zmian cząstkowych w rolnictwie, które dotyczyły spraw marginesowych, jak np. prawo dzierżawy, zmiana systemu podatkowego, zmiana położenia prawnego robotników rolnych itp.

na tempo i kierunek zmian ekonomicznych, politycznych i in. Natomiast po I wojnie światowej dominować poczynają w reformach rolnych bezpośrednie cele ekonomiczne i polityczne.

Nacjonalizacja i podział ziemi wprowadzone przez rewolucję październikową w Rosji i utrwalone później w sferze prawnej przez kodeks agrarny z r. 1922 nie są z tego punktu widzenia wyjątkiem, choć nieporównywalne są oczywiście zasięg, tempo i społeczna radykalność tych przemian w rolnictwie, które dokonały się w drodze rewolucji, z tymi, które wprowadziły reformy rolne państw kapitalistycznych.

Postulat reformy rolnej nabierał szczególnej żywotności w krajach, gdzie uprawa ziemi odgrywała decydującą rolę zarówno jako dziedzina zatrudnienia większości społeczeństwa a także jako podstawowe źródło dochodu narodowego, gdzie istniejąca struktura rolna ograniczała możliwości produkcyjnego wykorzystania siły roboczej w rolnictwie. W Europie były to przede wszystkim kraje wschodnie i południowo-wschodnie⁶.

Reformy rolne okresu międzywojennego w tych krajach nie rozwiązywały radykalnie i konsekwentnie problemu likwidacji wielkiej własności ziemskiej. Stanowiły one wszakże pewien krok naprzód w postępie społecznym i ekonomicznym i nie powinny być niedoceniane⁷.

Radykalna realizacja reform rolnych w krajach Europy wschodniej i południowo-wschodniej, gdzie władzę objęły żywioły rewolucyjne, nastąpiła dopiero po II wojnie światowej. Podstawowe przejawy wpływu reform rolnych na rozwój gospodarczy to przede wszystkim spadek odsetka ludności rolniczej wśród ogółu ludności. Spadek tego odsetka był warunkiem wkroczenia krajów demokracji ludowej w fazę ekstensywne-

⁶ Ponadto także Hiszpania, Portugalia i Włochy. Jedynie we Włoszech podjęto usiłowania rozwiązania problemu rolnictwa, który był szczególnie żywotny w południowej części kraju, poprzez reformę rolną przeprowadzoną po II wojnie światowej. Dokonano tam wywłaszczenia majątków obszarnczych i parcelacji, opracowano program melioracji. Zob. C. von Dietze, *Agrrarreforren und Agrrarrevolutionen*, Staatslexikon — Recht, Wirtschaft und Gesellschaft, t. I, s. 143.

⁷ Trudno w pełni zgodzić się z określeniem, iż reformy rolne po I wojnie światowej „chłopstwu pracującemu nic w zasadzie nie dały” (W. Góra, jw., s. 18) tym bardziej, że nie przytoczono argumentów na uzasadnienie tej tezy. W Albanii reforma rolna z 1930 r. zawierała postanowienia o bezwarunkowym wywłaszczeniu $\frac{1}{3}$ ziemi podlegającej parcelacji i dokonała nadziału ziemią części chłopstwa żyjącego w okolicach podgórskich (o. G. Lorenzoni, *La questione agraria albanese*, Bari 1930; Government, Law and Courts... jw., t. II, s. 1725 i nast.). Na Węgrzech na mocy przepisów o reformie rolnej z lat 1918—1920 rozdzielono (na zasadzie długoletnich spłat) 1120 tys. holdów ziemi, co stanowiło ponad $\frac{1}{3}$ powierzchni rozdzielonej po II wojnie światowej. (Zob. Government, Law and Courts. jw., s. 1786). W Rumunii na mocy aktów prawnych z 15.XII.1918 i 17.VII.1921 pomiędzy drobnych rolników rozdzielono ok. 6 mln ha (Zob. *Enciclopedia Romaniei 1939—1943*, t. III, s. 92), co stanowi pięciokrotnie niemal więcej aniżeli obszar rozparcelowany po II wojnie światowej, tj. 1111 tys. ha. Zob. A. Ajnenkiel, jw. Brak odpowiednich źródłowych danych nie pozwala na gruntowną weryfikację przytoczonych tu liczb, które pochodzą tylko z różnych opracowań, a więc niejako z drugiej ręki. Dlatego liczby te podaję w przypisie. Jeżeli jednak przyjąć te dane jako podstawę dla zorientowania się w sytuacji, to wyłania się obraz, na tle którego bilans reformy rolnej w Polsce międzywojennej był skromny. (Zob. Cz. Madańczyk, *Burżuazyjno-obszarncza reforma rolna w Polsce 1918—1939*, Warszawa 1956, s. 320 i nast.) Problem ten wymaga traktowania precyzyjnego, a w szczególności porównania udziału w reformie rolnej gospodarki o różnej wielkości. Jednakże sama wielkość obszaru objętego reformą w latach międzywojennych w krajach wschodniej i południowo-wschodniej Europy sprawia, iż przytoczone wyżej generalizujące określenie nie może zadowolić.

Ludność rolnicza w europejskich krajach demokracji ludowej

Kraj	Okres 1930—39 A)			Okres 1948—50 B)			ludność rolnicza w % ogółu ludności	
	rok	w tys.		rok	w tys.		okres A)	okres B)
		ludność ogółem	ludność rolnicza		ludność ogółem	ludność rolnicza		
Albania	1930	1 003	800	1950	1 219	969	80	79,5
Bułgaria	1934 ^a	6 397	4 906	1950	7 253	5 273	76,7	72,5
Czechosłowacja	1930	13 998	7 363	1950	12 338	6 017	52,6	48,8
Jugosławia	1931	13 934	10 629	1948	15 772	11 115	76	71
NRD	1939	16 745	4 653	1950	18 388	5 348	27,8	29,1
Polska	1931 ^b	31 915	23 184	1949	24 160	15 414	72	63,8
Rumunia ^c	1930	14 281	11 229	1950	16 301	12 276	78,6	75,3
Węgry	1930	8 685	5 542	1949	9 205	5 845	63,8	63,5
Ogółem		106 958	68 306		104 636	62 257	63,8	59,4

^a wraz z pld. Dobrudża. ^b w granicach z 1939 r. c w granicach obecnych.

Zródła: Polska w liczbach 1944—1958, Warszawa 1959, Rocznik Statystyczny 1950, s. 17. Mały Rocznik Statystyczny 1939, s. 29.

Yearbook of Food and Agricultural Statistics 1950 FAO, Waszyngton 1951, s. 15.

Die Europäischen sozialistischen Länder in Zahlen Regierung der DDR, 1961, s. 31.

Statistiken zur Wirtschaft Ost und Südeuropa, cz. IV. Gebiet und Bevölkerung. Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, Berlin 1958, s. 14.

go uprzemysłowienia i warunkiem zmiany struktury dochodu narodowego, tj. zwiększenia udziału w całym dochodzie tej części, która jest wytwarzana w przemyśle. Te dwa symptomy, tj. przekształcenie struktury zatrudnienia ludności i struktury dochodu narodowego są podstawowymi cechami rozwoju ekonomicznego, albowiem pozwalają na zwiększenie wartości dochodu narodowego przypadającego na głowę ludności⁸.

Zarówno po II wojnie światowej, jak i w okresie przedwojennym w poszczególnych państwach tego regionu odsetek ludności czerpiącej utrzymanie z rolnictwa był wyższy od tego odsetka, który był przeciętny dla całej Europy i który wynosił w r. 1937 — 36%, a w r. 1949 — 33%⁹. Proces zmniejszania się udziału ludności rolniczej wśród ogółu ludności był w omawianym okresie cechą charakterystyczną przemian struktury społecznej w krajach demokracji ludowej. Przeprowadzenie tych zmian było oczywiście tym trudniejsze — z uwagi na stan ekonomiki i określony stopień mobilności społecznej — im liczniejszą kategorię absolutnie i względnie stanowiła ludność rolnicza¹⁰. Zmniejszenie odsetka ludności rolniczej było jednak w charakteryzowanej grupie krajów silniejsze, aniżeli w pozostałych krajach Europy¹¹.

W literaturze socjologicznej i ekonomicznej poświęconej przekształceniom struktury społecznej, a w szczególności struktury zatrudnienia, formułowane są różne przyczyny odpływu ludności ze wsi do miast. Wskazuje się często na rozpiętość pomiędzy dochodami, osiąganymi w rolnictwie i w przemyśle¹², na niską dochodową elastyczność popytu na żywność¹³, prawo koncentracji ziemi działające w systemie kapitalistycznym, rozwój spółdzielczości produkcyjnej w rolnictwie ustroju socjalistycznego, a także na zjawisko przeludnienia agrarnego¹⁴. Ten ostatni czynnik odgrywał szczególnie ważną rolę w europejskich krajach demokracji ludowej. Pojęcie przeludnienia agrarnego rzadko bywa ściśle definiowane, co niewątpliwie odbija się na szacunkach w tym zakresie, wszelki bowiem szacunek musi być oparty o wyraźnie sprecyzowane kryteria. Przeludnienie agrarne w Europie środkowej i południowo-wschodniej, szacowane przy przyjęciu jako kryterium przeciętnego poziomu produkcji rolniczej na 1 zatrudnionego w rolnictwie w całej Europie, wahało się od 10% na terenach zachodniej Polski, poprzez 20—30% na obszarach Czechosłowacji, Rumunii, Węgier, 50% w Polsce centralnej i wschodniej do 70% w Albanii¹⁵.

⁸ Zob. J. Rosen, *L'industrialisation des régions arriérées. L'exemple de l'Europe du sud-est.* (Zurich) 1948.

⁹ Wyjątkiem był tu jedynie teren Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Zob. *Yearbook of Food and Agricultural Statistics*, FAO, 1950, Waszyngton 1951, vol. IV. cz. I, s. 16.

¹⁰ F. Döving, *Tendencje zmian w proporcji ludności rolniczej i nierolniczej*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1960, nr 3.

¹¹ *Yearbook of Food and Agricultural Statistics 1950* FAO, Waszyngton 1951, s. 15 i nast.

¹² Zob. T. Schulz, *Production and Warfare of Agriculture*, New York 1950; J. R. Bellerby, *Agriculture and Industry Relative Income*, Londyn 1956.

¹³ R. G. D. Allen, A. Bowley, *Family Expenditures*, Londyn 1935.

¹⁴ Zob. W. E. Moore, *Agricultural Population and Rural Economy in Eastern and Southern Europe*, odbitka z *Demographic Studies of Areas of Rapid Growth 1945*, oraz Sokołowski, *Odptyw ludności ze wsi*, Warszawa.

¹⁵ Zob. W. E. Moore, *op. cit.*, s. 64. Sądzić należy, iż szacunki te są nieco nierealistyczne, albowiem zakładają stan wydajności w rolnictwie dla tych krajów po-

Reformy rolne po II wojnie światowej umożliwiły częściowe zlikwidowanie tego przeludnienia poprzez zmianę struktury własności rolnej. Maksymalne normy powierzchni gospodarstw rolnych dopuszczane przez ustawy o reformie rolnej były następujące¹⁶:

Albania — I faza reformy rolnej (sierpień 1945) 20 ha dla rolników gospodarujących starymi metodami i 40 ha dla właścicieli stosujących nowoczesne metody upraw, II faza reformy rolnej po wyborach z 2.XII. 1945 — 5 ha z dodatkiem po 2 ha na każdego członka rodziny oraz wywłaszczenie całej ziemi nieuprawianej własnoręcznie przez właściciela.

Bułgaria: 20 ha w Bułgarii i 30 ha w Dobrudzi.

Czechosłowacja — 50 ha.

Jugosławia — 20—35 ha dla gospodarzy uprawiających ziemię własnoręcznie oraz wywłaszczenie gruntów o powierzchni ponad 3 lub 5 ha w stosunku do właścicieli korzystających z najemnej siły roboczej lub oddających gospodarstwo w dzierżawę.

NRD — 100 ha.

Polska — 50 ha użytków rolnych, bądź 100 ha powierzchni ogólnej.

Rumunia — 50 ha.

Węgry — 57 ha (100 holdów).

Dolna granica wielkości gospodarstw podlegających wywłaszczeniu w krajach demokracji ludowej była więc różna. Analiza rozkładu ogólnej powierzchni użytków rolnych wśród gospodarstw o różnej wielkości pozwala stwierdzić, co następuje: im mniejszy był udział wielkiej własności obszarowej w ogólnej powierzchni gospodarstw, tym wyraźniej zarysowywała się tendencja zmniejszania normy powierzchni gospodarstw nieobjętych parcelacją. Zróżnicowana wielkość obszaru gospodarstw poddawanych parcelacji łączyła się z przewagą bądź antyfeudalnego bądź antykapitalistycznego charakteru reform rolnych. To stanowiło o społecznym i politycznym aspekcie reform rolnych¹⁷. Zróżnicowanie wielkości obszaru gospodarstw poddawanych parcelacji miało jeszcze jeden aspekt, a mianowicie aspekt ekonomiczny. Pozwalało to na zwiększanie ogólnego obszaru ziemi przeznaczonej do parcelacji.

Obszar ten łącznie w omawianych krajach szacować można na 13,5—15,2 mln ha¹⁸. Wykorzystanie tego zasobu ziemi dla celów parcelacji i osadnictwa pozwoliło na zmianę struktury rolnej i — co za tym idzie — zmniejszenie przeludnienia agrarnego. Podstawową cechą charakteryzującą zmiany struktury rolnej w krajach demokracji ludowej było zmniejszenie udziału gospodarstw wielkich w ogólnej powierzchni użytków rolnych. I tak w Polsce, gdy przyjmiemy ilość gospodarstw o powierzchni 20—50 ha w 1939 r. za 100, w r. 1947 otrzymamy zmniejszenie tej klasy

dobny jak w całej Europie, gdzie był on określany przez wysoki poziom wydajności krajów zachodnich i skandynawskich. Stan taki jest osiągalny w krajach wschodniej i południowej Europy (i to nierównomiernie) dopiero w procesie uprzemysłowienia i rozwoju sił wytwórczych w rolnictwie. Przytaczamy je, ponieważ obrazują one porównawczo rezerwy siły roboczej tkwiące w rolnictwie w interesującym nas regionie Europy.

¹⁶ Zob. „Government Law and Courts. jw., s. 1725 i nast. oraz A. Ajnenkiel, j.w.

¹⁷ Zob. A. Ajnenkiel, j.w.

¹⁸ Zob. Н. Пухлов, Переустройство сельского хозяйства в странах Народной Демократии, Вопросы Экономики 1949 № 9 oraz A. Ajnenkiel, j.w., s. 157, W. Góra, j.w., s. 310.

Produkcja rolnicza w krajach demokracji ludowej przed wojną i w latach 1946, 47

Kraj	Ziarna chlebowe				Ziemniaki				Buraki cukrowe i cukier				Bydło		Trzoda chlewna	
	powierzchnia tys. ha		produkcja tys. t.		powierzchnia tys. ha		produkcja tys. t.		powierzchnia tys. ha		produkcja tys. t.		w tys. szt.		w tys. szt.	
	1934- 1938	1946- 1947	1934- 1938	1946- 1947	1934- 1938	1946- 1947	1934- 1938	1946- 1947	1934- 1938	1946- 1947	1934- 1938	1946- 1947	1934- 1938	1946- 1947	1934- 1938	1946- 1946
Albania	43	51	44	54	1	—	2	—	—	—	—	—	407	366	22	18
Bułgaria	1729	1537	2098	1702	18	18	109	47	7	30	18	33	1937	1720	944	719
Czechosłowacja	1853	1696	2990	2449	711	640	9852	9047	163	175	633	590	4296	3941	3158	2914
Jugosławia	2453	2289	2703	2317	277	164	1723	438	27	29	75	41	4230	2496	3138	2753
Polska	6695	3783	8817	3388	2756	1665	38014	18709	225	179	954	427	9924	3910	9684	2674
Rumunia	2716	2879	2765	1987	222	255	1381	675	26	38	66	35	3680	3000	2440	1400
Węgry	2220	1545	2917	1551	316	256	2377	1143	46	54	124	68	1763	1280	4000	1717

Źródło: European Programs of Agricultural Reconstruction and Development FAO Waszyngton, Geneva 1948, s. 16—18.

do 64,6%¹⁹. W Rumunii ilość gospodarstw o powierzchni 50 ha zmniejszyła się w r. 1948 w stosunku do okresu przedwojennego o około $\frac{1}{3}$ ²⁰. W NRD powierzchnia zajmowana przez wielkie majątki (ponad 100 ha) zmniejszyła się w stosunku do okresu przedwojennego o 32%²¹. W Bułgarii i na Węgrzech udział wielkich gospodarstw uległ ograniczeniu do około $\frac{1}{4}$ obszaru rolnego²².

To swoiste „spłaszczenie” struktury rolnej, jakie nastąpiło w wyniku reformy rolnej, miało istotne znaczenie dla zmniejszenia przeludnienia agrarnego. Pozwoliło bowiem na dokonanie procesu stabilizacji ekonomicznej dużej części ludności rolniczej przez stworzenie dla niej warunków pracy na roli. Z drugiej strony temu procesowi stabilizacji towarzyszyło przesunięcie części ludności ze wsi do miast, z zatrudnienia w rolnictwie — do zatrudnienia w przemyśle. Dla rozwoju gospodarczego, dla uprzemysłowienia był to warunek niezbędny a jego spełnienie było bezpośrednim następstwem reformy rolnej²³. Oczywiście tak zasadnicze przemiany w zatrudnieniu, w systemie stosunków własnościowych, politycznych i organizacyjnych, jakie dokonały się w warunkach powojennego zniszczenia i obniżenia poziomu technicznego w rolnictwie²⁴, nie mogły pozostać bez wpływu na poziom produkcji rolnej.

¹⁹ M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna Polski Międzywojennej*, Warszawa 1960, s. 407.

²⁰ A. Golopentia i P. Onica, *Recensământul agricol din Republica Populara Română*, Institut Central de Statistica, Bukareszt 1948, s. 59.

²¹ *Statistischen Angaben über den Bodenreform*, w: W. Ulbricht, *Zur Geschichte der neusten Zeit*, Berlin 1955, t. I, s. 416. Cyt. wg: *Zehn Jahre Volkswirtschaft der Deutschen Demokratischen Republik*, Berlin 1959, s. 138.

²² N. Spulber, jw.

²³ J. Rosen, jw. a także W. Krallert, *Die Verstädterung in Südeuropa und ihre sozialen und wirtschaftlichen Auswirkungen*, w pracy zbiorowej: *Wirtschaft und Gesellschaft Südosteuropa*. Schriften der Südosteuropa — Gesellschaft, München 1961, s. 278—295.

²⁴ Obniżenie poziomu technicznego w rolnictwie krajów demokracji ludowej ilustruje poniższa tabela:

Szacunek siły pociągowej w europejskich krajach demokracji ludowej w latach 1946/1947 oraz 1950/1951 w stosunku procentowym do poziomu przedwojennego ^a

Kraj	rok 1946/1947	rok 1950/1951
	%	%
Bulgaria	70	89
Czechosłowacja	92	96
Jugosławia	42	78
Polska	45	62
Rumunia	60	87
Węgry	65	88
kraje demokracji ludowej ogółem	62	83
pozostałe kraje Europy ogółem	104	119,0

^a jednostka siły: $\frac{1}{2}$ traktora, 1 koń albo 1 muł, 4 osły, $\frac{1}{2}$ wołu, 2 krowy.

Obliczono na podstawie: *European Programs of Agricultural Reconstruction and Development*, Waszyngton — Genewa 1948, s. 49.

Jak wskazuje tabela (s. 50), w podstawowych dziedzinach produkcji rolniczej krajów demokracji ludowej w latach 1946—1947 wystąpił spadek i zmniejszenie powierzchni upraw w porównaniu do okresu lat 1934—1938. Spadek ten był jednym z głębszych w Europie. Łączyło się to niewątpliwie z rozmiarami zniszczeń wojennych, ale nie bez znaczenia jest chyba i fakt, iż spadek produkcji rolniczej występuje w okresie, gdy w większości krajów demokracji ludowej przeprowadzane były reformy rolne. Pomijanie tego faktu prowadzi do deformacji obrazu procesu historycznego, a ponadto utrudnia ukazanie w należyтым świetle późniejszych osiągnięć. Faktem jest, iż w krajach demokracji ludowej planowane wskaźniki rozwoju rolnictwa na lata 1950/51 były wyższe, aniżeli w pozostałych krajach Europy. Niezależnie od tego w jakiej mierze te wysokie wskaźniki były przejawem nadmiernego optymizmu organów planujących, to przywrócenie przedwojennego poziomu produkcji (przy zmniejszonej ogólnej liczbie czynnych zawodowo w rolnictwie) było znacznym osiągnięciem.

Skoro poruszony został problem rozwoju rolnictwa w krajach demokracji ludowej, to stwierdzić trzeba, iż lata 1951—53, a nawet 1954 były w większości tych krajów okresem stagnacji bądź spadku produkcji rolnej. Było to spowodowane w niemałej mierze czynnikami natury polityczno-gospodarczej. Złożyły się na nie m. in. wprowadzenie dostaw obowiązkowych, rozpoczęcie w większości krajów demokracji ludowej kolektywizacji, powstanie niedoborów w zaopatrzeniu ludności wiejskiej w niezbędne artykuły przemysłowe, a także szerokie zjawisko załamania się układu bodźców ekonomicznych, połączone z preferencją, udzielaną systemowi administracyjnych nakazów wobec gospodarki²⁵. Jest to dobitnym świadectwem tego, iż reforma rolna utrwalając nowy, sprawiedliwszy system stosunków własnościowych w rolnictwie nie przyniosła za sobą tak potrzebnej dla gospodarki stabilizacji zasadniczej koncepcji polityki ekonomicznej, co stało się poważnym czynnikiem zakłócającym rozwój ekonomiczny w tym kompleksie krajów socjalistycznych, które omawiamy.

Wyjaśnienie całokształtu czynników hamujących i sprawczych rozwoju ekonomicznego jest zadaniem badawczym przekraczającym ramy niniejszego szkicu. Tu zwracamy jedynie uwagę na jeden czynnik podstawowy, jakim dla przyspieszenia rozwoju gospodarczego było zmniejszenie udziału ludności rolniczej wśród ogółu ludności i przekształcenie struktury zatrudnienia w przekroju: rolnictwo—przemysł. To przekształcenie związane było ściśle z reformą rolną i decydowało o możliwościach powojennej odbudowy i o dalszym rozwoju poprzez zwiększoną efektywność wykorzystania siły roboczej w całej gospodarce.

Zmiany w rozkładzie siły roboczej pomiędzy rolnictwo i inne działy gospodarki znalazły odbicie w strukturze dochodu narodowego krajów demokracji ludowej.

Nie udało się skompletować danych o strukturze dochodu narodowego w okresie międzywojennym, które stanowiłyby punkt wyjścia dla oceny zmian, jakie w tej dziedzinie zaszły po II wojnie światowej. Z uwagi jednak na atrakcyjność tej problematyki przedstawimy dane,

²⁵ Dopiero w latach 1954—55 podjęto szereg środków mających na celu podniesienie rozwoju rolnictwa. Zob. A. Bodnar, *Gospodarka Europejskich krajów socjalistycznych. Zarys rozwoju w latach 1950—1975*, Warszawa, 1962, s. 231.

Struktura dochodu narodowego w europejskich krajach demokracji ludowej

Kraj	rok	Albania ¹		Bułgaria ²		Czechosłowa- cja ³	Jugosławia ⁴	NRD ⁵	Polska ⁶	Węgry ⁷
		1955	1939	1948*	1948	1952	1950	1948	1949***	
Przemysł i górnictwo		27,6	27	42	56	47,1	40	44,0	50,0	
Rolnictwo i leśnictwo		56,5	53	44	26	25,8	18	24,0	27,0	
Budownictwo		6,4	5	6	5	7,5	5	3,7	7,0	
Transport i komunikacja		4,8	5	4	3	5,0	4	9,6	3,0	
Handel i usługi		7,0	10	7	9	6,7	26	17,6	12,0	
Inne		0,7	—	—	1	7,9**	7**	1,1	1,0	
Dochód ogółem		100,0	100,0	100,0	100	100,0	100,0	100,0	100,0	

* produkt globalny. ** w tym rzemiosło. *** szacunek wartości produkcji rolniczej, górniczej i przemysłowej.

Źródła: 1 Anuari statistikor i Republikës Popullore të Shqipërisë, 1958, s. 134.

2 Obliczono na podstawie: Статистический Годшник на Народна Република България 1956 София 1957 str. 22.

3 Statisticka Ročenka Republiky Československe 1957, s. 291.

4 Statisticki Godišnjak Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1954, s. 110 (pierwszy rowojenny rocznik statystyczny).

5 Obliczono na podstawie: Развитие Народного Хозяйства Германской Демократической Республики. Статистические показатели. Москва 1957 s. 36

6 Rocznik Statystyczny 1949, Warszawa 1950, s. 27.

7 Obliczono na podstawie Statistikal Evkönyü 1949—1955, Budapest 1957, s. 39. Danych dla Rumunii nie udało się ustalić. Pierwszy rocznik statystyczny RRL wydany po wojnie nie zawiera struktury dochodu narodowego, o. Anuarul Statistic al Republica Populara Romaniaa, Bukareszt 1957.

które choć nie są porównywalne w pełni to mogą jednak częściowo ilustrować rozmiary przekształceń, o których mowa. Dla przykładu bierzemy — ze względu na dysponowany materiał liczbowy — dwa kraje: Polskę i Węgry²⁶. W Polsce udział wartości produkcji rolniczej w sumie wartości produkcji górnictwo-przemysłowej i rolnej (a więc bez budownictwa, handlu, komunikacji i rzemiosła) wynosił w 1929 r. — 68%, zaś w r. 1948 udział rolnictwa w dochodzie narodowym równał się 24%. Te same dane dla Węgier dla lat 1929 i 1949 wynoszą 70% i 27%. Uwzględniając — powtarzamy — tylko częściową porównywalność tych liczb i zdając sobie sprawę ze znacznego marginesu błędu przy ich zestawianiu, widać wszakże, iż po II wojnie światowej i po przeprowadzeniu w tych krajach reform rolnych nastąpił ostry spadek wkładu produkcji rolniczej do całokształtu wyników gospodarczych tych krajów. Jednocześnie zaś nastąpił wzrost udziału przemysłu. W Polsce udział wartości produkcji górnictwo-przemysłowej w sumie wartości produkcji górnictwo-przemysłowej i rolniczej w 1929 r. wyrażał się 32%, a w r. 1948 z przemysłu i górnictwa pochodziło 44% dochodu narodowego. Dla lat 1929 i 1949 odpowiednie liczby dla Węgier wynoszą 30% i 50%. Tylko niewielką dozę błędu zawierać może ekstrapolacja zawarta w twierdzeniu, że podobne tendencje miały w tym samym czasie miejsce w pozostałych krajach demokracji ludowej.

Udział przemysłu w dochodzie narodowym większości krajów — z wyjątkiem Albanii i NRD — już w pierwszym pięcioleciu powojennym stanowił ponad 40%. Przekształcenie struktury dochodu narodowego i szybkie tempo jego wzrostu było przede wszystkim rezultatem poważnego wzrostu produkcji przemysłowej; produkcja rolnicza wznosiła umiarkowanie, a w niektórych krajach (i niektórych działach) nawet spadała. Wśród europejskich krajów demokracji ludowej największą stopę wzrostu produkcji przemysłowej osiągnęła Polska, Węgry, Rumunia i NRD. Kraje te w r. 1950 zwiększyły swoją produkcję przemysłową o około 25%²⁷. Wzrost produkcji w tych krajach osiągnięto przy jednoczesnym — największym wśród krajów demokracji ludowej — przyroście zatrudnienia, dla którego podstawowym źródłem było przesunięcie siły roboczej z rolnictwa do przemysłu²⁸.

Reforma rolna rozładowała w dużej mierze głód ziemi w krajach demokracji ludowej, albowiem nadzielonych zostało 4 mln chłopów. Oczywiście ciężar gatunkowy tych reform był w różnych krajach niejednakowy, tak jak niejednakowy był odsetek ziemi rozparcelowanej w stosunku do ogółu użytków rolnych. W stosunku do ludności rolniczej reforma rolna stworzyła warunki gospodarczej stabilizacji na wsi. Nie mogła jednak zmienić w sposób zasadniczy warunków życia na wsi. Możliwości takiej zmiany zrodziły się dzięki migracji do miast, która w warunkach polityki uprzemysłowienia pozwoliła wzmocnić ekonomicz-

²⁶ L. Landau, *Gospodarka światowa. Produkcja i dochód społeczny w liczbach. Wybór pism*, Warszawa 1957, s. 415.

²⁷ Ta stopa wzrostu utrzymała się w tych krajach również i w r. 1951. Jest to przyrost poważny zważywszy, iż w Związku Radzieckim wzrost produkcji przemysłowej w r. 1950 i 1951 (w stosunku do roku poprzedniego) wyniósł odpowiednio 23% i 16%. Zob. *World Economic Report 1950—51*, United Nations, Nowy York 1952, s. 28.

²⁸ Tamże, s. 29.

nie omawianą grupę państw i unowocześnić ich strukturę gospodarczą i społeczną. Oczywiście przekształcenia takie nie mogły odbywać się bez trudności i określonych kosztów. Wciągnięcie do zatrudnienia nierolniczego nadwyżek ludności rolniczej oznaczać musiało dzielenie funduszu konsumpcji przeznaczonego dla miast na rosnącą ilość ludności przy jednoczesnych ograniczonych możliwościach wzrostu funduszu spożycia. Trudność tę tylko w nieznacznym stopniu mógł złagodzić fakt, iż część ludności nowozatrudnionej poza rolnictwem przyczyniała się swą produkcją do wzrostu funduszu konsumpcji, a to z uwagi na to, że fundusz ten determinowany był w tym okresie przede wszystkim przez produkcję artykułów żywnościowych. Jednak ostateczny efekt ograniczenia zatrudnienia w rolnictwie — tego procesu, który był uwarunkowany z jednej strony przez reformę rolną, z drugiej zaś przez forsowne uprzemysłowienie — był z punktu widzenia rozwoju gospodarczego jak najbardziej skuteczny. Dzięki przemianie struktury zatrudnienia ludności, udało się w krajach demokracji ludowej uniknąć tzw. „pułapki równowagi niskiego poziomu gospodarczego”, która polega na tym, że w warunkach znacznego przyrostu ludności, ograniczonych zasobów wolnej ziemi, braku pomocy kapitałowej z zewnątrz, przełamanie niskiego poziomu dochodu na głowę ludności jest bardzo trudne²⁹. Jednym ze środków uniknięcia tej „pułapki” było szybkie przekształcenie struktury społecznej i zwiększenie przyrostu pracy żywej w tych gałęziach gospodarki, które dostarczają środków produkcji. Te przemiany, warunkujące rozwój gospodarczy były bezpośrednim następstwem reformy rolnej, przy czym osobną kwestią pozostaje rozwój samego rolnictwa, którego reforma ta niestety nie zabezpieczyła.

²⁹ R. R. Nelson, *Teoria pułapki równowagi w gospodarstwach nierozwiniętych w pracy zbiorowej: Problemy wzrostu ekonomicznego krajów słabo rozwiniętych*, Warszawa 1958, s. 119 i nast.